

МИТАР ПЕШИКАН

О ПОТРЕБИ УНАПРЕЂИВАЊА ПОСТУПАКА
У ТРАНСКРИПЦИЈИ СТАРИХ ТЕКСТОВА

ПИТАЊЕ ЛАТИНИЧКЕ ТРАНСЛИТЕРАЦИЈЕ
СТАРΟΣЛОВЕНСКОГ ТЕКСТА

О ЗНАЧАЈУ УТВРЂИВАЊА ПИСАРСКИХ СЕКЦИЈА
У СПОМЕНИЦИМА

Отисак из Зборника радова са Међународног научног скупа *Текстологија средњо-вековних јужнословенских књижевности*, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. X, Одељење језика и књижевности, књ. 2.

Extrait du Recueil des travaux du Colloque international *La textologie des littératures sud-slave médiévales*, Académie serbe des sciences et des arts, Conférences scientifiques, vol. X, Classe de langue et de littérature, № 2.

БЕОГРАД

1981

МИТАР ПЕШИКАН

О ПОТРЕБИ УНАПРЕЂИВАЊА ПОСТУПАКА У ТРАНСКРИПЦИЈИ СТАРИХ ТЕКСТОВА

Текстолошка тематика којој посвећујемо пажњу не би се смела ограничити на питања репрезентативних издања појединих споменика.

Пре свега, већ обична научна дискусија намеће интерпретацију старих текстова, потребу неког степена нормализације и стандардизације писања: како написати реч кад се не јавља као цитат него као неутрална идентификација лексеме? Са увођењем у програме лексикографских задатака, макар они имали и скромне оквире израде индекса речи уз споменик, ортографска нормализација и стандардизација постају нужан поступак, који добија велики значај кад су у питању већи лексикографски пројекти.

Прво је питање будућих речника, а већ и сада у припреми — уобличавања речничких картотека: како писати заглавнице у речнику и којим их азбучним редом сложити? А при његовом решавању, опет прво питање: има ли места отварању проблема, треба ли нам каква друга нормализација осим класичне старословенске, оне коју примењује прашки *Slovník*? Није иста ситуација по свим словенским редакцијама, па и одговор може бити различит, али мислим да за српску редакцију — а и уопште за старословенско наслеђе на српско-хрватском подручју — на то питање морамо одговорити потврдно.

Већ саме полазне основе те писмености имају битне поправке у односу на класични систем, и то је у великој мери заједничко за глаголицу и ћирилицу. Изгледа, наиме, да се особености наших ћирилских система најлакше могу објаснити претпоставком да ћирилицу из њених жаришта нисмо примили као уређен систем него више као фонд графичких знакова; а ћирилски систем се код нас могао стварати директном транскрипцијом (која се углавном своди на формалну транслитерацију) глагољских текстова. Добивши тако већ врло рано посебан лик, старосрпска варијанта општесловенског књижевног језика упорно је одржавала свој аутономизам и битне поправке у односу на стари

систем и његове рефлексе у источнијим словенским регијама, пре свега одсуство двојства полугласника и одсуство јусова (сем, у некој мери, као елемената система јотације); те поправке можемо одредити у хронолошком смислу као млађе, у компаративистичком смислу као штокавске, а у културно-географском смислу као прелазне и као део континуираног ланца између источније ћириличке културе и хрватског глагољаштва на западу. Утиску аутономности битно доприносе и две појаве омогућене наслоном на штокавску језичку базу: употреба јера у јакој позицији контролисана језичким осећањем и исто таква употреба јата.

Писање ликова типа *рѣка, чѣдо, сѣнѣ* — *дѣнь* у обради српске редакције (и њене старије, „зетско-хумске“ и новије, „рашке“ школе) не би у ствари изгледало као правописна нормализација и уређивање, него као етимолошка реконструкција, затирање саображености нашег старословенистичког наслеђа нашој језичкој и културно-историјској средини и његових одлика које га легитимишу као посебну културно-историјску појаву. За београдски речнички програм најпогодније узорке за нормализацију налазимо у кодексима друге половине XIII века, кад се још добро чува континуитет и одржава она карактеристична рационална саображеност старосрпске ортографије нашој средини — а истовремено је успостављена кореспондентност са источнијим словенским системима, што се пре свега огледа у потпуно развијеном систему јотације. Како би то конкретно могло изгледати, видеће се из огледа које објављујемо у „Јужнословенском филологу“ XXXIII.

Кад говоримо о објављивању текстова, морамо посвећивати пажњу и скромнијим начинима објављивања, иако је јасно да све (тачније: готово све) захтеве филолога може задовољити само јасно и читко фото-издање, праћено одговарајућом транскрипцијом, од које се, ако постоји добра фотографија, не мора захтевати све оно што би било нужно кад би се издавао само препис. Треба, међутим, полазити од принципа да и најскромније техничке могућности не значе да се не може потпуно коректно пренети један слој филолошки релевантних података, што чини текст потпуно употребљивим, иако у суженом опсегу. Објављени текстови бивају неупотребљиви за филологе у ствари не због скромних техничких могућности штампарије, него (поред недовољне тачности) зато што се није развила извесна култура преношења старих текстова, или се просто пренебрегава питање њихове употребљивости у лингвистичке сврхе. Тако су нпр. историографи објавили веома много текстова — архивских и других — који би били управо драгоцени за неке правце лингвистичког истраживања (нпр. за историјску дијалектологију) да је у њима одржана најнужнија поузданост и доследност преношења изворне материје.

Било би веома рационално ако би се постигла нека интердисциплинарна сарадња, јер је у нашим сиромашним земљама са још сиромашнијим научним фондовима велики луксуз ако исте текстове посебно издају лингвисти за своје потребе, историографи за своје итд. Ово

се нарочито односи на издавање мањих текстова — одломака, писама, записа, натписа и сл. — где се указују прилике за објављивање у разним струкама, често и узгредно (у оквиру чланака, извештаја и сл.). Овај вид објављивања могао би бити од великог научног значаја кад би се постигла нужна коректност.

Наша настојања требало би да иду ка томе да уводимо у обичај транскрипционе поступке који ће на најједноставнији начин омогућавати потребну верност и јасност преношења података, а истовремено да не пропуштамо прилике за неко унапређивање постојећих сасвим недовољних техничких могућности. Неколико напомена у том правцу.

— Многи се текстови непотребно транскрибују у данашњу азбуку. Способност читања старије ћирилице није никакав претеран захтев ни за нелингвистичке струке које се баве нашим писменим наслеђем, него би то требало да буде део општег образовања.

— Могућности штампања старом азбуком смањују се уместо да се повећавају, и наше штампарије карактерише крајња запуштеност одговарајуће технике. Не само да у Београду нема ниједне штампарије која може штампати глаголицу, него не можемо радити ни оно што је урадио нпр. Јагић штампачући допунски текст Зографског јеванђеља слогом беле „гражданице“, јер свим штампаријама недостаје неколико знакова које изискује тај поступак (прејотациони знак, јусови). Уместо да се жалимо, запитајмо се јесмо ли ми сами употребили онолико утицаја колико га можемо имати да наговоримо графичаре да набаве тих неколико знакова.

— Оспособљавање беле гражданице за штампање старих текстова добро би дошло не само због тога што би тај слог за многе прилике био погоднији (нпр. кад историографи објављују архивски материјал), него и да би се омогућило нужно диференцирање слога у истом тексту. Јер како ће се радити будући речници ако се у цитату не може подвући реч која се обрађује? Поред „гражданице“, неке могућности пружа постојање два стила старословенског слога: оног који често видимо у бугарским издањима и оног, знатно црњег, који се употребљава код нас у Југославији; пример њиховог корисног комбиновања (иако веома одударују по стилу један од другог) видимо у књизи И. К. Буњине „Система времен старославјанског глагола“ (Москва 1959).

— Слагање титли и натписаних слова практично је несавладив задатак за просечну штампарију. Неприхватљиво је просто замењивање скраћеница пуном речју (како је урадио нпр. Даничић штампачући Никољско јеванђеље, на штету нужне аутентичности). Један од прихватљивих начина свакако је разрешавање скраћенице уз помоћ заграда, али не бих тежио томе као обавезном општем решењу, јер је развезивање скраћеница у самом тексту често потпуно непотребно, а не може се гарантовати адекватност; нпр. да ли скраћеном „агль“ одговара а(г)г(ε)ль, а(н)г(ε)ль или а(нь)г(ε)ль. У неким чланцима примењивао сам за штампање прост начин: уместо титле апостроф испред речи, а уместо натписаног слова подигнуто, експонентско слово, нпр. ³цр^бтви^е ³нв^сно^е, чиме су сачувани сви релевантни подаци оригинала, а избегнуто је графичко оптерећивање текста вишеструким заградама

ради никоме потребног и уз то хипотетичног рашчлањивања. Напоменимо да би и при разрешавању помоћу заграда требало сачувати податак о натписаности слова, јер понекад није сигурно где га треба спустити, нпр. значи ли натписано с ц(ѣ)^с(а)р(ѣс)твнѣ или ц(ѣса)р(ѣ)ствнѣ.

— На сличан начин би се могли увести у обичај и поједини други, за штампаре једноставни поступци који би сигнализирани релевантне елементе рукописа, као што су крај реда (ту је већ уобичајена усправна или коса црта), накнадно натписани текст (можда између усправних стрелица: ↑ . . . ↑), текст уметнут на маргини, лигатуре (лигатуру ρ + ѣ примењују поједини писари и тамо где не би написали слободну секвенцу ρѣ) и сл.

Извесном стандардизацијом и популаризацијом таквих поступака омогућили бисмо ширем кругу филолошких радника да нам на употребљивији начин предочавају текстове које објављују, а и сами себи бисмо олакшали оперисање елементима старих текстова у стручном раду.

ПИТАЊЕ ЛАТИНИЧКЕ ТРАНСЛИТЕРАЦИЈЕ СТАРΟΣЛОВЕНСКОГ ТЕКСТА

Говорило се о проблему латиничке транслитерације глагољице, али ја га не бих тако ограничавао, јер ако се глагољица може објављивати у латиничком лику, може и стара ћирилица, и много пута би нас практични типографски разлози гонили да и ћирилички текст преносимо тако. Сви смо, наравно, заинтересовани за латиничко преносење старословенске материје, али ипак не верујем да је срећно ићи на такву транслитерацију у репрезентативним издањима. На ту скепсу не гоне ме традиционални, још мање емотивни разлози, него функционалне препреке. А њих има две.

Прва је у томе што морамо јасно разликовати транскрипцију (приказивање текста у друкчијем с и с т е м у) од транслитерације (друкчије писмо, а систем практично исти, у ствари формално пресликавање). Латиница нам је свима неопходна као систем фонолошке транскрипције (практично једнак оном који примењујемо за прасловенске облике), а да би он добро и неометано функционисао, не треба га мешати са транслитерацијом. Био би тај проблем избегнут да је пракса латиничке транслитерације била усмерена ка мајускули, верзалу, који се не употребљава у фонолошкој транскрипцији; тако се могла избећи двосмисленост (дѣль — транскрипција, ДѢНѢ — транслитерација).

Друга је тежа: недостатак одговарајућег „устројенија“, тако да остаје класично Храброво питање: нѣ како можетъ сѧ писати довѣк латиничким писменима w и o, или и и i, или џ и шт? Питања без правог одговора нису овим никако исцрпена, постоје и ина подовњана питања. Наиме, да би добро пресликавала старословенско писмо, латиници смета сувише одређена изјашњеност, гласовна мотивисаност њених знакова. Проблем је само ублажен задржавањем знакова ѣ и ѡ у латиници, а старословенско писмо би у ствари захтевало и још таквих не-

мотивисаних знакова. Латиничко „јат” јасно асоцира гласовну вредност реда *e*, а глагољском би мање сметала асоцијација са *a* него са *e* (као „мање зло”, а најбоље би му одговарао посебни, немотивисани знак); латиничко *u* добро представља старословенско „јери” у фонолошкој транскрипцији, али не омогућава да предочимо ортографски релевантну разлику *чи* и *џи*; секвенце „ји” и „јџ” исувише су аналитичке за одговарајућа глагољска слова, у чијим фигурама (као и уопште у глагољици) не постоји никаквог „ј”.

Латиничку транслитерацију требало би, дакле, сматрати једним (свакако корисним) помоћним, импровизованим методом, али је једино писмо заиста способно за добру транслитерацију глагољице старословенска ћирилица, и једино она неће оштетити једно велико, репрезентативно издање.

О ЗНАЧАЈУ УТВРЂИВАЊА ПИСАРСКИХ СЕКЦИЈА У СПОМЕНИЦИМА

Плодна берба резултата Луције Цернић на пољу истраживања дуктуса и идентификовања писара веома импресионира и отвара изванредне могућности за унапређење палеографске и језичке анализе споменика. Узмимо првог писара Струшког преписа Душанова законика, ког сам ја назвао „писаром А”, а који је ето — захваљујући истраживању колегинице Цернић — сада нашао и име: Даниљец. Идентификовање других његових текстова помоћи ће нам да у Струшком препису разликујемо шта је унео писар, а шта је особина предлошка, у крајњој линији протографа.

Наиме, за наше старе преписиваче постојали су елементи који су сматрани неповредивима, условом аутентичности, у које се без јаких разлога није дирало; такви су не само елементи садржаја него (бар кад су у питању наша стара јеванђеља) и пунктуација, о чијем је палеографском значају говорио Ђ. Трифуновић (пробно упоређивање пунктуације којом се у најстаријим српским тетрама раздељује *scriptura continua* са стањем у Маријинском јеванђељу потврђује несумњиву генетску везу, тј. да се пунктуација пажљиво преносила као интегрални елемент текста). Међутим, саму ортографију предлошка наши писари нису сматрали нечим што се не сме мењати, него су је мењали — неки врло радикално (можда највише они који су се истицали образовањем и писменошћу), а неки уздржаније. Једино тако се може разумети нпр. што две најстарије српске тетре, испитиване у Старословенистичком одсеку Института за српскохрватски језик, имају веома различит ортографски систем, иако се несумњиво свODE на исти протограф.

Што се тиче Даниљца, првог писара Струшког преписа, могућност да се утврде одлике његове личне ортографије доста ће помоћи да се изолује у том препису оно што би могло сведочити о протографу, јер је важан задатак и филолога и других истраживача да се што је могуће ближе примакнемо реконструкцији протографа Законика. Истицање овог задатка никако не значи неслагање са Д. Богдановићем,

напротив — сасвим се слажем са свиме што је рекао о једнаком значају и каснијих верзија, онога што је он духовито назвао „изменама и допунама”, у које спадају не само додавања и измењене формулације, него и испуштања појединих одредби Законика; додао бих само да поједина одступања од протографа могу имати и чисто стилизациони карактер, без правне релевантности, тј. могло се тежити неке врсте „пречишћеном тексту”, где се по садржају спајало оно што у првобитном тексту није стајало заједно (јер није настало истовремено), а тицало се исте материје (нпр. одредбе о калуђерима).

Други, још очигледнији пример корисне примене налаза Л. Цернић јесте њена идентификација још једног писара у Рашком хиландарском четворојеванђељу (Хил. 22). То омогућује да се варирања ортографије у том споменику дефинишу прецизније него што смо то могли учинити у „Јужнословенском филологу” XXXI (стр. 24—25); тако се сад може одређено рећи да је употреба малог јуса у секвенцама типа *ља*, *ња* одлика главног писара, док писару ког је открила Л. Цернић то није својствено.

У сваком случају, тачно идентификовање писарских секција (за што је Л. Цернић очигледно нашла поуздан метод) представља предуслов за систематску анализу еволуције ортографије у нашој старој писмености.